

ками и вставками нѣкоторыхъ буквъ. Таковыя явленія встрѣчаются во всѣхъ частяхъ рѣчи. Наоборотъ, много встрѣчается словъ, на которыхъ ничѣмъ не отражается различіе родовъ.

а) Характеристической буквой *мужескаго рода единственнаго числа* служитъ *w*, которая съ таковымъ значеніемъ встрѣчается, какъ въ началѣ, такъ и въ концѣ слоговъ, напр. *wæŋ*—лицо (когда относится къ мужчинамъ), *wæbūl*—прохладный (угрюмый), *watīc*—быть оставленнымъ, *galgalīšiwŋad*—съ дерева внизъ (о мужч.), *galgalīšiw*—на деревѣ (о мужч.), *kuŋiw*—въ домѣ (о мужч.). Слова, начинающіяся съ *i* или *u*, хотя и подлежатъ измѣненіямъ по родамъ, но не принимаютъ въ единственномъ числѣ характеристической буквы мужескаго рода, напр. *īc*—сдѣлаться, *īpŋal*—малый, *usīc*—спать, *ukna*—старый.

Въ *множественномъ числѣ* характеристическими буквами мужескаго рода для 1-го и 2-го лица служатъ *ŋ* въ началѣ слога и *r* въ концѣ; для 3-го же лица множественнаго служитъ *v*, какъ въ началѣ, такъ и въ концѣ слога. Напр. *nūŋila dæbæŋi*—наши лица, *hītŋela wæbæŋi*—ихъ лица; *ŋuŋa dæbūtī sarra*—вы угрюмы, *hītŋi wæbūtī sawi*—они угрюмы; *datīc*—быть оставленнымъ (въ 1-мъ и во 2-мъ лицѣ), *watīc* въ 2-мъ лицѣ; *galgalīširŋad* (въ 1-мъ и во 2-мъ лицѣ), *galgalīšiwŋad* (въ 3-мъ лицѣ) съ дерева (говоря о многихъ мужчинахъ), *galgalīšir* и *galgalīšiw*—на деревѣ, *kuŋir* и *kuŋiw*—въ домѣ, *dīc* и *wīc*—сдѣлаться, *dīpŋatī* и *wīpŋatī*—малые, *duŋisīc*—спать, *duŋknatī* и *wuŋknatī*—старые.

б) Характеристическими буквами *женскаго рода единственнаго числа* служатъ *ŋ* въ началѣ слога и *r* въ концѣ. Такимъ образомъ: *dæbī*—лицо (когда относится къ женщинамъ), *dæbūl*—прохладная, *datīc*—быть оставленной, *galgalīširŋad*—съ дерева внизъ (о женщ.), *galgalīšir*—на деревѣ (о женщ.), *kuŋir*—въ домѣ (о женщ.), *dīc*—сдѣлаться, *dīpŋal*—малая,

дусіс—спать, дукна—старая. Въ началѣ нѣкоторыхъ существительныхъ встрѣчается *р*, какъ характеристика женскаго рода: узі—братъ, рузі—сестра, урші—сынъ, рурсі—дочь.

Въ множественномъ числѣ не существуетъ никакого различія между мужескимъ и женскимъ родомъ:

с) Характеристическою буквою *средняго рода единственнаго числа* служитъ *в*, которая употребляется, какъ въ началѣ, такъ и въ концѣ слога. Такимъ образомъ: вѣб—лицо (о животномъ), вѣбул—холодный, ватіс, галгалішівѣад, галгалішів, кулів, віс, віштал, вусіс, вукна. Въ множественномъ числѣ характеристическими буквами для всѣхъ 3-хъ лицъ служатъ *д* въ началѣ слога и *р* въ концѣ. Такимъ образомъ, предполагая животныхъ или неодушевленные предметы говорящими, или говоря о нихъ, должно сказать: нушіла дѣбѣені, һіттѣла дѣбѣені; һітті дѣбүті сарі, датіс, галгалішірѣад, галгалішір, кулір, діс, діштаті, дусіс, дукнаті

§ 9. Въ числѣ словъ, означающихъ неодушевленные предметы или отвлеченныя понятія, встрѣчаются такія, которыя, хотя и имѣютъ особыя формы для единственнаго и множественнаго числа, но и въ единственномъ принимаютъ характеристическія буквы множественнаго, т. е. *д* или *р*, вмѣсто *в*. Такъ напр. шін—вода: говорится шін лір (а не лів) вода есть и шінані лір—воды суть; подобнымъ образомъ: һанѣі земля, зум—песокъ, га—уголь, зі—соль, ні'—молово, аякі—пшеница и мукі—ячмень (когда означаютъ зерно, а не растеніе), мура—сѣно (мура сѣнокосное мѣсто *в*), һірз—похлебка зав—дождь, зі—соль арц—серебро (въ значеніи металла или денегъ), улівѣа—сѣдло, јѣл—грива, дуѣрум—лѣто, һев—весна, һівшні—осень, мур'улдіш—мужество, аѣзѣавзадіш—храбрость, вајзѣавзадіш—трусость, адам'ілідіш—человѣчество. Какъ видно, таковыя существительныя суть преимущественно вещественныя, но встрѣчается много необъяснимыхъ аномалій. Такъ напр. находимъ, что јаз желтая мѣдъ требуетъ по об-

щимъ правиламъ в, равно-какъ: Їні—зима, æддіш—доброта и пр. и пр. Впрочемъ, на счетъ многихъ словъ, сами хюркильцы находятся въ недоумѣніи.

§ 10. При исчисленіи вѣсколькихъ предметовъ, глаголѣ принимаетъ множественную характеристику, хотя бы каждый изъ предметовъ былъ въ единственномъ числѣ и хотя бы всѣ они были одной категоріи. Такимъ образомъ:

Адара, уршіра, узіра һішқув саві—отецъ, сынъ и братъ здѣсь находятся (саві 3-е лицо множ. числа муж. рода).

Ѓура нура һішқур сарра—ты и я здѣсь находимся (сарра 1-е и 2-е лицо множ. числа муж. и женск. рода).

Ѓура нура æлтіра—ты и я хороши есмы (æлті множ. число, ра, вм. сарра).

Узіра рузіра æлті саві—братъ и сестра хороши (саві 3-е лицо множ. числа муж. и женск. рода).

Қwæлла урчіра һішқур сарі—корова и лошадь здѣсь находятся (сарі 3-е лицо множ. числа средн. рода).

1-е и 2-е лицо имѣютъ преимущество надъ 3-мъ; мужескій или женскій родъ надъ среднимъ.

Нура һітра һішқур сарра—я и онъ здѣсь находимся (сарра 1-е лицо множ. числа).

Ѓура һітра һішқув сарра—ты и онъ здѣсь находитесь (сарра 2-е лицо множ. числа).

Ѓітра урчіра һішқув саві—онъ и лошадь здѣсь находятся (саві 3-е лицо мн. числа муж. р.).

§ 11. Падежи, встрѣчающіеся въ хюркильскомъ языкѣ, могутъ быть подведены подъ двѣ категоріи. Первая категорія заключаетъ въ себѣ падежи, обозначающіе отвлеченныя отношенія, вторая—падежи, обозначающіе относительное положеніе въ пространствѣ. Падежи второй категоріи обозначаютъ также множество отвлеченныхъ отношеній, но во всякомъ случаѣ *мѣстная* основа ихъ очевидна: такового рода падежи назовемъ мы вообще *мѣстными*.

Сначала займемся падежами первой категории.

§ 12. Для примѣра просклоняемъ слово діс—ножибъ.

Единственное число.

Множественное число.

Именительный. діс

дісві

Равняющий. . . дісцад

дісвіцяд

Уподобляючий . дісзүна (дісзүнті)

дісвізунa (дісвізунті)

Тождественный. діс'оан

дісвіоан

Уступающий. . дісіїшіw (р, в)

дісвіїшіw (р, в)

Творительный. діслі или дісліін
или діслііні

дісва или дісваан, или
дісваані

Родительный. . дісла

дісвѣла

Дательный. . . діліс

дісвес.

Образованіе нѣкоторыхъ изъ этихъ падежныхъ формъ не представляетъ никакихъ затрудненій и можетъ быть объяснено въ немногихъ словахъ.

Падежи *равняющий* и *уподобляющий* образуются помощью присоединенія къ именительному слоговъ пад и зѹна (зѹнті), какъ въ единственномъ, такъ и во множественномъ числѣ; напр. ада—отецъ, адапад, адазѹна (адазѹнті), множ. адні—отцы, адніпад, аднізѹна (аднізѹнті); анкї—пшеница, анкїпад, анкїзѹна (анкїзѹнті), множ. анқурві (различнаго рода пшеницы, или поля, засѣяныя пшеницей), анқурвіпад, анқурвізѹна (анқурвізѹнті); бунул—жена, бунулпад, бунулзѹна (бунулзѹнті), множ. бунні—жены, бунніпад, буннізѹна (буннізѹнті) и т. д.

Подобнымъ же образомъ падежъ *тождественный* составляется изъ именительнаго помощью присоединенія въ нему слога *оан*, при чемъ должно замѣтить, что, если именительный кончается на согласную, то она въ произношеніи не сливается съ слогомъ *оан* и, посему, должна быть отдѣлена отъ него надстрочною запятою (§ 5). Напр. дуґ—яро, дуґ'—оан, множ. дуґані—ярма, дуґаніоан; шін — вода, шін'оан, множ. шінані—вѣды, шінаніоан; анґі — пшеница, анґіоан, множ. анкурві, анкурвіоан.

Падежъ *уступающий* образуется въ обоихъ числахъ помощью присоединенія къ именительному слога *ijšiw* (р, в), если именительный кончается на согласную, и *jšiw* (р, в), если кончается на гласную. Перемѣна родовыхъ буквъ зависитъ отъ рода предмета, о которомъ говорится. Такимъ образомъ: отъ *дукъ*—*яро*—*дукіjšiw* (р, в), множ. *дукані*—*дуканіjšiw* (р, в); *ада*—*отець*—*адаjšiw* (р, в), *адні*—*отцы*—*адніjšiw* (р, в); *бунул*—*жена*—*бунуліjšiw* (р, в), *бунні*—*жены*—*буніjšiw* (р, в).

Остается рассмотреть правила образования падежей творительнаго, родительнаго, дательнаго и именительнаго множественнаго числа.

§ 13. За немногими исключеніями, слѣдующіе примѣры представляютъ всѣ случайности падежныхъ формъ хюркильскихъ существительныхъ.

Единственное число.

Множественное число.

<i>Имен.</i> . шанг—котель	шунгрі
<i>Твор.</i> . шангли, шанглин, шанглині	шунгра, шунграан, шунграані
<i>Род.</i> . шангла	шунгрѣла
<i>Дат.</i> . шанглис	шунгрес
<i>Имен.</i> . віѣ—волкъ	вурі
<i>Твор.</i> . віѣлі, віѣлін, віѣліні	вурѣа, вурѣаан, вурѣаані
<i>Род.</i> . віѣла	вурѣла
<i>Дат.</i> . віѣліс	вурѣс
<i>Имен.</i> . ѣа—огонь	ѣамі
<i>Твор.</i> . ѣалі, ѣаліин, ѣаліині	ѣама, ѣамаан, ѣамаані
<i>Род.</i> . ѣа	ѣамѣла
<i>Дат.</i> . ѣаліс	ѣамес
<i>Имен.</i> . ада—отець	адні
<i>Твор.</i> . адаан, адаані	адна, аднаан, аднаані
<i>Род.</i> . адала	аднѣла
<i>Дат.</i> . адас	аднес

<i>Имен.</i> . куѣара—плечо	куѣруві
<i>Твор.</i> . куѣаллі, куѣалліін, куѣаллііні	куѣрува, куѣруваан, куѣруваані
<i>Род.</i> . куѣалла	куѣрувѣла
<i>Дат.</i> . куѣалліс	куѣрувес
<i>Имен.</i> . анѣі—пшеница	анѣурві
<i>Твор.</i> . анѣілі, анѣіліін, анѣілііні	анѣурва, анѣурваан, анѣурваані
<i>Род.</i> . анѣе	анѣурвѣла
<i>Дат.</i> . анѣіліс	анѣурвес
<i>Имен.</i> . ѣваніла—подушка	ѣваннуві
<i>Твор.</i> . ѣваніј, ѣваніјін, ѣваніјіні	ѣваннува, ѣваннуваан, ѣваннуваані
<i>Род.</i> . ѣванѣ	ѣваннувѣла
<i>Дат.</i> . ѣваніјс	ѣваннувес
<i>Имен.</i> . узі—братъ	узіві
<i>Твор.</i> . узілі, узіліін, узілііні, узіва, узіваан, узіваані	такоже узіін, узііні
<i>Род.</i> . узіла	узівѣла
<i>Дат.</i> . узіліс	узівес
<i>Имен.</i> . мікірі—грудь	мікірті
<i>Твор.</i> . мікіллі, мікілліін, мікіллііні	мікірта, мікіртаан, мікіртаані
<i>Род.</i> . мікілла	мікіртѣла
<i>Дат.</i> . мікілліс	мікіртес
<i>Имен.</i> . ѣунул—жена	ѣунві
<i>Твор.</i> . ѣунуј, ѣунујін, ѣунујіні	ѣунна, ѣуннаан, ѣуннаані
<i>Род.</i> . ѣунвѣ	ѣунвѣла
<i>Дат.</i> . ѣунујс	ѣунвес
<i>Имен.</i> . шін—вода	шінані
<i>Твор.</i> . шіј, шіјін, шіјіні	шінана, шінанаан, шінанаані
<i>Род.</i> . шѣ	шінанѣла

<i>Дат.</i> . шіје	шінанес
<i>Имен.</i> . суїван—чоха	суївунті
<i>Твор.</i> . суївај, суївај'ін, суї- вај'іні	суївунта, суївунтаан, суї- вунтаані
<i>Род.</i> . суївā	суївунтēла
<i>Дат.</i> . суїваје	суївунтес

§ 14. Прежде чѣмъ приступимъ къ разсмотрѣнію правилъ образованія *творительнаго* падежа единственнаго числа, замѣтимъ, что три формы его, которыя показаны въ предыдущихъ примѣрахъ, не представляютъ никакого взаимнаго различія, ни по значенію, ни по употребленію. Вторая форма постоянно образуется посредствомъ присоединенія къ первой окончанія *ін*, третья посредствомъ присоединенія *іні*. Такимъ образомъ, намъ предстоитъ лишь разсмотрѣть, какъ образуется 1-я простѣйшая форма творительнаго.

а) Существительныя, кончащіяся на согласную, если только она есть *ни р*, *ни л*, *ни н*, образуютъ творительный падежъ единственнаго числа помощью присоединенія къ именительному слогу *лі*. Напр. *арц—серебро—арцлі*, *вурт—сметана—вуртлі*, *вуруш—тюфякъ—вурушли*, *ваз—мѣсяць—вазлі*, *віц—голова—віцлі*, *віф—волокъ—віфлі*, *завш—рыба—завшли*, *зум—песокъ—зумлі*, *зай—слово—зайлі*, *дураз—соха—дуразлі*, *дуқ—ярмо—дуқлі*, *діс—ножикъ—діслі*, *дум—коверь—думлі*, *дірк—конюшня—діркли*, *дус—годъ—дуслі*, *дубрум—лѣто—дубрумлі*, *дуб—бѣгъ—дублі*, *зав—дождь—завлі*, *һалмаз—другъ—һалмазлі*, *һарқ—рѣка—һарқлі*, *һев—весна—һевлі*, *јаз—мѣдь—јазлі*, *қават—подносъ—қаватлі*, *калһ—крыша—калһлі*, *кwæв—шея—кwæвли*, *ёwæнй—носъ—ёwæнѣлі*, *кай—спина—кайлі*, *ёуш—птица—ёушли*, *ёуват—сила—ёуватлі*, *лаз—рабъ—лазлі*, *міф—дубъ—міфлі*, *мулерй—червякъ—мулерѣлі*, *нірз—супъ—нірзлі*, *наёй—рука—наёйлі*, *қаф—хлѣбъ—қафлі*, *һавадіш—масло—һавадішли*, *һініз—родникъ—һінізлі*, *тәј—жеребенокъ—тәјлі*, *тwæп—нога—тwæплі*, *waхчаг—*

шалвары—вахчаглі, улqај—окно—улqајлі, wæb—лицо—wæb-
лі, xiw—орѣхъ—xiwлі, чарх—тѣло—чархлі, чіраз—свѣча—
чіразлі, шанг—котель—шанглі, шаh—шахъ—шаhлі, и пр.
Унц—быкъ имѣеть для творительнаго формы: унцилі и унцуун,
унцууни; шурај—озеро—шурајлі и шурај'ин, шурај'ині.

b) Существителныя, кончащіяся на р, превращаютъ его
въ л передъ окончаніемъ лі (§ 4), напр. hурhур—узда—hур-
hулілі, һæвсур—архалуъ—һæвсулли, муђур—борода—муђулли,
муір—сонъ—муілли, qар—трава—qаллі и т. п.

c) Существителныя, кончащіяся на л или н въ имени-
тельномъ, замѣняютъ таковыя окончанія черезъ j въ твори-
тельномъ, откуда происходятъ также формы j'ин и j'ині. Напр.
варткел—олень—варткеј (варткеј'ин, варткеј'ині), зен—убы-
токъ—зеј, һунул—жена—һунуј, jæl—грива—jæј, қуђул—лож-
ка—қуђуј, қаракан—аварецъ—қаракај, мур'ул—мужъ—мур'-
уј, qwæl—корова—qwæј, суђван—чоха—суђвај, сунл—усъ—
суніј, сіқал—вещь—сіқаж, урцул—дрова—урцуј, шін—вода—
шіј и т. п. һаһалам—утро имѣеть творительный—һаһај.

d) Существителныя, кончащіяся на гласную, если толь-
ко ей не предшествуютъ ни р, ни л, обыкновенно присоеди-
няютъ слогъ лі въ именительному, напр. а—желудокъ бара-
ній—алі, ав'а—курица—ав'алі, анқи—пшеница—анқилі, ан-
да—лобъ—андалі, вуріда—топоръ—вурідалі, вурха—потолокъ
—вурхалі, варбі—солнце—варбілі, һуви—мостъ—һувилі, қwав-
за—мужчина—қwавзалі, галга—дерево—галгалі, ганзі—лѣст-
ница—ганзілі, гwаза—кобыла—гwазалі, гата—кошка—гата-
лі, гурда—лисица—гурдалі, га—уголь—галі, дувсі—красная
мѣдь—дувсілі, дубæ—снѣгъ—дубæлі, даqwa—пѣтухъ—даqwa-
лі, дірqа—равнина—дірqалі, дуғи—ночь—дуғилі, дурбіwæ—
ребенокъ—дурбіwæлі, зі—соль—зілі, һаја—веревка—һајалі,
һуни—дорога—һунилі, һаwа—рубаха—һаwалі, һæнтa—паукъ
һæнталі, һамһа—осель—һамһалі, һæка—шуба—һæкалі, һір-
һwа—дымъ—һірһwалі, kwані—животь—kwанілі, кіwа—ба-

ранъ—кївалї, қаґа—лопата—қаґалї, қїмі—хвостъ—қїмілі, қа—листъ—қалї, ку—пашня—кулї, кулкї—воръ—кулкїлі, қа—кава—куропатка—какавалї, каена—ворона—каеналї, карка—камень—каркалі, кача—теленокъ—качалї, кадаґа—запреще—ніе—кадаґалї, ліга—кость—лігалї, ліһї—ухо—ліһїлі, луґї—подкова—луґїлі, муки—ячмень—мукилі, мурһї—золото—мур—һїлі, мї'—ледъ—мї'лі, мукакї—рогъ—мукакїлі, мухча—коше—лекъ—мухчалї, нї'—молоко—нї'лі, нусїа—сыръ—нусїалї, нїк—ва—ноготъ—нїквалї, қаґа—папаха—қаґалї, қаґа—ущелье—қаґалї, қәґда—видъ—қәґдалї, һївһнї—осень—һївһнїлі, һїнї—зима—һїнїлі, һаґа—лягушка—һаґалї, һанһї—земля—һан—һїлі, һвамї—отвертіе—һвамїлі, рузї—сестра—рузїлі, рур—сі—дочь—рурсїлі, wawa—цвѣтокъ—wawalї, улївһа—сѣдло—улївһалї, унза—дверь—унзалї, ур'ї—звѣзда—ур'їлі, урһwa—курица—урһwalї, урчї—лошадь—урчїлі, waґа—лѣсъ—waґа—лі, waца—мышь—waцалї, узї—братъ—узїлі, урші—сынъ—уршілі, урһу—море—урһулї, урһа—молотильня—урһалї, хwї—собака—хwїлі, һуvї—очаґъ—һуvїлі, һа—огонь—һалї, чаґа—ласточка—чаґалї, һїґа—цыпленокъ—һїґалї, һава—орель—һа—калі, шїрші—лукъ (раст.)—шїршілі, шї—деревня—шїлі и т. п. Ада—отець—адаан, ава—мать—аваан, узї—братъ—узїліи и узїи, қадї—кади—қадїи.

е) Существительныя, кончащїяся на ра или рї, въ творительномъ замѣняютъ эти слоги посредствомъ лї: гунїрі—сѣ—новаль—гунїлі, гїдгарї—яйцо—гїдгалї, һївһарї—воробей—һївһалї, дуvура—гора—дуvулї, куґара—плечо—куґалї, куv—зара—земледѣлецъ—куvзалї, муцарї—стѣна—муцалї, мїкї—рі—грудъ—мїкїлі, уркура—арба—уркулї. Всѣ эти слова суть трехсложныя; мура—сѣно—муралї, һварї—заяць—һва—рілі, цура—свинья—цуралї, һїрѣ полдень имѣетъ творитель—ный һїреґ.

ф) Существительныя, кончащїяся на ла или лї, замѣняютъ въ творительномъ эти слоги большею частїю посредствомъ ј,

какъ-то: адам'ілі—человѣкъ—адам'іј, арбѣла—шелкъ—арбѣј, Пулі—глазъ—пуј, калі—домъ—кај, ѣваніла—подушка—ѣваніј, урғала—середина—урғай, ѣіѣимкала—бабочка—ѣіѣимкај, ѣіѣала—змѣя—ѣіѣай; ѣілала—задь, имѣеть—ѣілалај, давла—богатство—давлалі, муѣлі—ротъ—муѣлілі, ула—сито—уладі.

§ 15. Самое употребительное окончаніе *родительнаго* падежа единственнаго числа есть *ла*, которое, слѣдовательно, только конечною гласною отличается отъ формы творительнаго падежа на *лі*. Такимъ образомъ имѣемъ для предыдущихъ примѣровъ: арцла, вуртла, вурушла, вазла, віѣла, віѣла, завшла и т. д. Унц, быѣкъ, имѣеть двѣ формы родительнаго: унцула и унцла. Подобнымъ образомъ: һурһулла, һавсулла, муѣулла, муілла, қалла.

Существительныя, кончащіяся на *ал* или *ан* имѣютъ родительный на *ә*; әл—ә; ел, ен, іл, ін—ә; ул—wә. Такимъ образомъ: қwәл—qwә, сіѣал—сіѣә, қарақан—қарақә, суѣван—суѣwә, јәл—јә, вартел—вартә, зен—зә, суіл—супә, шін—шә, һунул—һунwә, қуѣул—қуѣwә, мур'ул—мур'wә, урцул—урцwә. ѣаѣалал имѣеть родительный ѣаѣә.

Существительныя, означающія предметы неодушевленные и кончащіяся на *а* или *ә*, если только окончанію не предшествуютъ ни *р*, ни *л*, принимаютъ для родительнаго *ә* или *ә*. Напр. а—ә, арбә—путешествіе—арбә, анда—андә, вуріда—вурідә, вурха—вурхә, галга—галгә, га—гә, дубә—дубә, дірқа—дірқә, һаја—һајә, һаwа—һawә, һәка—һәкә, һірһwа—һірһwә, қата—қатә, қа—қә, һарһа—һарһә, һадаза—һадазә, ліга—лігә, мухча—мухчә, нусіа—нусіә, нікwa—ніkwә, қаца—қацә, қақа—қақә, қәјда—қәјдә, wawа—wawә, улівһа—уливһә, унза—унзә, wаѣа—wаѣә, урһа—урһә, ѣа—ѣә. Существительныя же, кончащіяся на *а* и означающія существа одушевленные, разумныя и безсмысленныя, образуютъ родительный присоединеніемъ слога *ла* къ формѣ именительнаго. Напр. ада—адала, ава—авала, қwавза—қwавзала, gwаза—gwазала, гата—

гата́ла, гурда́—гурда́ла, һамһа́—һамһа́ла, кiwá—кiwáла, Һа́ва—Һа́ва́ла, Һа́ва—Һа́ва́ла, Һа́ча—Һа́ча́ла, Һа́та—Һа́та́ла, урһwá—урһwáла, wáца—wáца́ла, ча́та—ча́та́ла, Һа́ца—Һа́ца́ла, Һа́ка—Һа́ка́ла; дурһwá, ребено́къ, имѣть въ родительномъ дурһwáла или дурһwá. Существительныя, кончащіяся на *ра*, образуютъ родительный на *ла*: дува́лла, кува́лла, кува́лла, урку́лла; цура имѣть цура́ла, мура́—мура́. Кончащіяся на *ала* имѣютъ родительный на *а*: Һи́ла́ла—Һи́ла́, урһа́ла—урһа́, Һи́һи́ла́ла—Һи́һи́ла́, Һи́һа́ла—Һи́һа́; арһа́ла—шелкъ имѣть—арһа́, Һwáви́ла—Һwáнѣ́, да́лла—да́лла́, ула́—ула́.

Һи́рѣ́, полде́нь, сохра́няетъ ту же форму—Һи́рѣ́ и въ родительномъ.

Существительныя, кончащіяся на *i*, принимаютъ въ родительномъ *ѣ*, какъ-то: ая́кi—ая́кѣ́, ва́рһi—ва́рһѣ́, Һу́ви—Һу́вѣ́, га́нзи́—га́нзѣ́, ду́вси́—ду́всѣ́, ду́ғи́—ду́гѣ́, зи́—зѣ́, Һу́ни́—Һу́нѣ́, Һwáни́—Һwáнѣ́, қи́ми́—қи́мѣ́, ли́һи́—ли́һѣ́, лу́ғи́—лу́ғѣ́, му́ғи́—му́гѣ́, му́рһи́—му́рһѣ́, му́какí—му́какѣ́, Һи́вшви́—Һи́вшнѣ́, Һи́ни́—Һи́нѣ́, Һа́нһи́—Һа́нһѣ́, Һwáми́—Һwáмѣ́, ру́рси́—ру́рсѣ́, урһí—урһѣ́, урһи́—урһѣ́, хwí—хwѣ́, Һу́ви́—Һу́вѣ́, ші́рһи́—ші́рһѣ́, ші́—шѣ́. Но ку́лаки́ имѣть ку́лаки́ла, мí—мíла, ни́—ни́ла, ру́зи́—ру́зи́ла, урһи́—урһи́ла, у́зи́—у́зи́ла. Трехсложныя, кончащіяся въ именительномъ на *ри*, имѣютъ родительный на *ла*: гу́ни́ла, гідга́лла, Һи́вһа́лла, му́ца́лла, ми́ки́ла; Һwáри́ имѣть Һwáри́ла. Изъ числа кончащихся на *ли*: ада́м'и́ли́ имѣть ада́м'ѣ́, Һу́ли́—Һу́ла́, ка́ли́—ка́ла́, му́һли́—му́һлѣ́.

Существительныя, кончащіяся на *у*, имѣютъ родительный на *wa*: ку́—ку́wá, урһу́—урһу́wá, да́ру—да́рwáство—да́рwá, да́ршу́—да́рwáреніе—да́рwá.

§ 16. При извѣстной формѣ творительнаго падежа, образование *дательнаго* единственнаго числа не представляет никакихъ затрудненій: въ простѣйшей формѣ творительнаго присоединяется *с*. Такимъ образомъ: арцлі́с, вуртлі́с, вурушлі́с и пр., Һурһу́лли́с и пр., ва́ртке́йс, зе́йс, Һу́ну́йс и пр., ая́кiлі́с, ая́д-

ліс и пр., гуніліс, гідалліс и пр., адам'їс, буїс, каїс и пр. Ада—отець имѣть въ дательномъ адас, ава—мать—авас.

§ 17. Общее окончаніе *именительнаго надежа множественнаго числа* есть буква і, впереди которой, въ большей части случаевъ, вводится одна изъ буквъ: н, в, м, р, т. Гласныя именительнаго единственнаго часто подвергаются измѣненіямъ при образованіи множественнаго числа. Всѣ таковыя условія едва ли можно подвести подъ опредѣленные правила. При томъ, нерѣдко встрѣчаются существительныя, имѣющія для множественнаго числа нѣсколько формъ, не представляющихъ никакого взаимнаго различія по значенію. Объ этихъ формахъ природные хюркилинцы обыкновенно отзываются, что можно связать *и такъ, и такъ*. Разсмотримъ особо всѣ формы, которыя можетъ принимать множественное число.

а) Окончаніе і.

Самая простая форма встрѣчается для весьма немногихъ существительныхъ, кончащихся на согласную и присоединяющихъ къ ней і для множественнаго числа. Таковы суть: qwæł — корова — qwæłi, унц — быкъ — унци, xiw — орѣхъ — xiwі; урчі — лошадь имѣетъ и во множественномъ урчі, міг — дубъ и жолудь — мігwi. Выпускаютъ предпоследнюю гласную: ʃivǽəri — воробей — ʃivǽri, қуʃул — ложка — қуʃлі, уркура — арба — урври; перемѣняютъ а или і на у: адам'ілі — человекъ — адам'улі, вѣʃ — волекъ — вуʃі, гідгарі — яйцо — гідгурі, қаракан — аварецъ — қаракуні, қувзара — земледѣлецъ — қувзурі, ʃiʃimkala — бабочка — ʃiʃimkuлі, imiāla — муравей — imiулі, ваʃmi — снопъ — вуʃmi; віқ — голова имѣетъ вурғі, рѣдко віқані; калі — домъ — кулі, мулері — червякъ — мулі, мур'ул — мужъ — му'лі.

б) Окончаніе ні встрѣчается весьма часто.

Слѣдующія слова, кончащіяся на согласную, вводятъ а передъ окончаніемъ ні: арц — серебро — арцані, вурт — сметана — вуртані, віқ — голова — віқані, wæʃ — лицо — дæʃæні и wæʃæні (§ 8), гав — дымъ — гавані, қум — песокъ — қумані, қаж — слово

—ґајані, дуґ—яро—дуґані, дум—коверь—думані, дуґ—бѣгъ—дуґані, зеп—убытокъ—зенані, зав—дождь—завані, лев—весна—левані, јѣл—грива—јѣлані, kwæв—шея—kwæвані, кай—спина—кайані, куш—птица—кушані, нірґ—похлебка—нірґані, һавадіш—масло—һавадішані, шін—вода—шінані, шаһ—шахъ—шаһані.

Слѣдующія слова, кончащіяся на согласную, вводятъ у передъ окончаніемъ ні: дураз—соха—дуразуні (чаще дурзмі), һалмаз—другъ—һалмазуні, қават—поднось—қаватуні, куват—сила—куватуні, вахчаг—шалвары—вахчагуні.

Слова двусложныя, кончащіяся на гласную, обыкновенно выпускаютъ ее передъ окончаніемъ ні, напр. ада—отець—адні, ава—мать—авні, вурха—потолокъ—вурхні, гүві—мостъ—гүвнн, гата—кошка—гатні, гурда—лисица—гурдні, гваза—кобыла—гузнн, гваґа—сука—гуґні, қаваза—мужчина—қувзнн, дувсі—мѣдъ—дувснн, һава—рубаха—һавнн, һѣка—шуба—һѣкнн, ківа—бараць—ківнн, қата—лоната—қатнн, кулкн—воръ—кулкнн, кача—теленокъ—качнн, мухча—кошелекъ—мукчнн, қаца—папахъ—қацнн, һата—лягушка—һатнн, wawa—цвѣтокъ—wawnн, waца—мышь—waцнн, урһу—море—урһнн, гүві—очагъ—гүвнн, чаґа—ласточка—чаґнн, фіқа—цыпленокъ—фіқнн, һака—орель—һакнн. Слѣдующія слова, оканчивающіяся на wa и wæ, отбрасываютъ этотъ слогъ передъ окончаніемъ ні, напр. даґwa—пѣтухъ—даґнн, дурһwæ—ребенокъ—дурһнн, һірһwa—дымъ—һірһнн, урһwa—курица—урһнн.

Трехсложныя слова, кончащіяся на гласную, принимаютъ окончаніе уні; һадаґа—запрещеніе—һадаґунн, улівһа—сѣдло—улівһунн; вуріда—топоръ имѣетъ вурдунн, һакава—куропатка—каквунн, дарріа—кошка—дарріунн.

Варһн—день имѣетъ вурһнн, һунул—жена—һуннн.

с) Окончаніе *oi* всего чаще встрѣчается въ видѣ *урoi* и *руoi*, какъ то: анґн—пшеница—анґурві, анда—лобъ—андруві, ганзі—лѣстница—ганзруві, дірґа—равнина—дірґурві,

дуґи—ночь—дуґруві, мукі—ячень—мукурві и мукруві, қақа—ущелье—қақурві и қақрумі, қәжда—видъ—қәждурві, дәжі—рана—дәкруві, һіні—зима—һінурві, һавґи—земля—һанґурві, унза—дверь—унзурві, ваґа—лѣсъ—ваґурві, урґа—молотильня—урґурві, дуґа—снѣгъ—дуґурві, һініз—родникъ—һінзурві и һінзруві.

Изъ числа односложныхъ словъ, кончащихся на согласную, находимъ: діс—ножикъ—дісві, нәй—рука—нәйві; к̄вән̄к̄—носъ имѣеть к̄вән̄к̄вәві, д̄рк—конюшня—дуркві, діw—слово—дуһві.

Двухсложныя слова, кончащіяся на гласную, обыкновенно отбрасываютъ ее передъ окончаніемъ ві, какъ то: һаја—веревка—һайві, һулі—глазъ—һулві, һянт̄а—паукъ—һянт̄ві и һянт̄урві, ліһі—ухо—ліһві, мура—сѣно—мурві, рузі—сестра—рузві, рурсі—дочь—рурсві, узі—братъ—узві, урші—сынъ—уршві; нусіа—сыръ имѣеть нусві; вводятъ у впереди окончанія ві: галга—дерево—галгуві, к̄ар̄к̄а—камень—к̄ар̄куві, ліга—кость—лігуві, муґлі—ротъ—муґлуві. Гуґірі—сѣноваль имѣеть гуґнуві, дуґала—крыло—дуґлуві, зіхіні—перевалдина—зіхнуві, куґара—плечо—куґруві, һваніла—подушка—һваннуві, ваһана—причина—вахнуві, вік̄ва—ноготъ—вікуві; м̄і—ледъ имѣеть м̄і'ві и му'ві.

д) Окончаніе м̄і присоединяютъ прямо къ именительному единственнаго числа слова: дуs—годъ—дусмі, қа—листъ—қамі, ку—пашня—кумі, т̄вән̄—нога—т̄вән̄мі, ґа—огонь—ґамі, ші—селеніе—шімі; выпускаютъ при этомъ гласную конечнаго слога: вуруш—тюфакъ—вуршмі, дураз—соха—дурзмі (также дуразуні), луґі—подкова—лутмі, дару—лѣкарство—дармі, һварі—заяць—һвармі, цура—свинья—цурмі; ур'і—звѣзда имѣеть ур'мі, віґрі—свидѣтель—віґрумі, ґварі—борозда—ґурмі, даwла—богатство—даwлумі, ула—сито—уллумі, ґіґала—змѣя—ґіґлумі, к̄аена—ворона—к̄вәеммі, к̄вані—животъ—куммі.

е) Слѣдующія существительныя односложныя и заключа-

юція въ себѣ гласную а, принимаютъ во множественномъ окончаніе рі, при чемъ а превращается въ у: ваз—мѣсяцъ—вузрі, анк—садъ—ункрі, завш—рыба—зувшрі, баръ—рѣка—бурърі, јаз—мѣдъ—јузрі, калһ—крыша—кулһрі, қар—трава—қуррі, қаф—хлѣбъ—қуфрі, чарх—тѣло—чурхрі, шанг—котель—шунгрі. Подобнымъ же образомъ: һамһа—осель—һумһрі, музакі—рогъ—музукүрі; қімі—хвостъ имѣеть қі-мрі, һwамі—отверстіе—һwамрі; тәј—жеребенокъ имѣеть twәјрі, хwі—собака—хурі, һуні—дорога—һундүрі (также һумми).

f) Окончаніе *ти* множественнаго присоединяють къ именительному падежу единственнаго числа существительныхъ: варткел—олень—варткелті, дуфрум—лѣто—дуфрумті, һаһалал—утро—һаһалалті, һурһур—узда—һурһурті, вағала—помощь—вағалаті, һавсур—архалукъ—һавсурті, муфур—борода—муфурті, муір—сонъ—муірті, суніа—усъ—суніалті, сіқал—вещь—сіқалті, улқаж—окно—улқажті, урцул—дрова—урцулті, шурај—озеро—шурајті. Слѣдующія трехсложныя отбрасываютъ вонечную гласную: дувура—гора—дувурті, мікірі—грудь—мікірті, һіалала—задь—һіалалті, урғала—середина—урғалті. Переменяють а на у: лаз—рабъ—лузті, мударі—стѣна—мудурті, далај—пѣсня—далујті, суйван—чоха—суйвунті и суйванті; вазріған—торговецъ—вазріғуні и вазріғаяті.

§ 18. Какъ мы видимъ, образованіе именительнаго падежа множественнаго числа не можетъ быть подведено подъ опредѣленныя правила, но, по данной формѣ именительнаго, образованіе всѣхъ прочихъ падежей множественнаго числа не представляетъ ни малѣйшихъ затрудненій.

а) *Творительный* падежъ образуется изъ именительнаго переменной окончанія і на а. Такимъ образомъ: қwәлі—қwәла, унци—унца, арцані—арцана, адні—адна, анқурві—анқурва, дусмі—дусма, вузрі—вузра, варткелті—варткелта. Подобно какъ и въ единственномъ числѣ, творительный множественнаго

принимаетъ еще формы на ая и на ані: qwæлаан или qwæлаані, унцаан или унцаані и т. д.

б) *Родительный* падежъ образуется изъ именительнаго перемѣной окончанія і на ёла: qwæлёла, ундёла, арцанёла, аднёла, анкурвёла, дусмёла, вузрёла, вартвелтёла.

с) *Дательный* падежъ образуется изъ именительнаго перемѣной окончанія і на ес: qwæлес, унцес, арцанес, аднес, анкурвес, дусмес, вузрес, вартвелтес.

§ 19. Слѣдующія предложенія представляютъ примѣры употребленія всѣхъ этихъ падежей.

Именительный: тупанг ваѣлі саві—*ружье* пусто есть, т. е. не заряжено.

Діла узілі віѣ бавушів—*моимъ братомъ* убить *волкъ*.

Ѓула ада духул саж—*твой отецъ* умень есть.

Діла ава æбна сарі—*твоя мать* хороша есть.

Нушіла дурбіні қур'ажів саві—*наши дѣти* въ шволѣ находятся, букв. въ коранѣ находятся, т. е. изучаютъ коранъ.

Іш варбіі қувзурі дузанервіқwæв—*сегодня земледѣльцы* въ лѣсъ пошли, т. е. по дрова или т. п.

Іш дус вурбіні æбіті сарі—въ этомъ году *дни* хороши суть.

§ 20. *Равняющий*: діла узі Ѓуцад ліврі—*мой братъ съ тебя былъ* (ростомъ или годами).

Муқара сунна авацад лів—*ягненокъ съ своєю мать* есть.

Нуніцад тавтургі ділѣін Ѓунна—*сколько мною книги* да прочитаются и тобою, т. е. прочитай столько же книгъ, сколько я.

Нушіла шав æбітіцад вајті урбіра лів—въ нашемъ аулѣ *сколько хорошихъ* дурные и люди суть, т. е. сколько хорошихъ, столько и дурныхъ людей.

Ѓушацад waacлі нура қур'аж уѣус—*съ васъ* когда вы-росту, и я *кораномъ* читать буду, т. е. буду читать коранъ.

Ѓушіла шарцад Ѓæј'оантёгу нушіла шар—въ *вашемъ*

скільки аулъ животныхъ нѣтъ въ нашомъ аулѣ, т. е. у васъ болѣе скота, чѣмъ у насъ.

§ 21. Уподобляющій: Їузуна узі івқів діла—подобный тебѣ братъ умеръ мой, т. е. у меня умеръ братъ, подобный тебѣ.

Їішді твæјразівад æїназуна будвуца—изъ этихъ жеребятъ хорошему подобнаго тебѣ поймай, т. е. изъ числа этихъ жеребятъ возьми себѣ получше.

Їушіла адазунті духуті дітабіраї бумара—вашему подобными отцу умными сдѣлайтесь и вы, т. е. будьте умны подобно вашему отцу. Здѣсь отцу уподобляются дѣти множ. число, и по сему адазунті.

Їіт дурбівæ сунна узвізуна саж—этотъ ребенокъ на своихъ братьевъ похожъ.

Їушіла дурзаїзірад ѣагватізунті мудрі будлуғас—изъ нашего стада красивымъ подобнымъ ягнать тебѣ отдамъ, т. е. изъ нашего стада отдамъ тебѣ тѣхъ ягнать, которые получше.

Їішді куллізунті сарі нушіла кулліра—этихъ подобные домамъ суть наши и дома, т. е. и наши дома похожи на эти.

§ 22. Тожественный: Їарав нап'оан бұдаллірар—арабъ какъ нефть черный бываетъ.

Адаоан урші мабур абін—какъ отецъ сынъ безумень не есть, т. е. сынъ не такой безумецъ, какъ отецъ.

Їуоан ну урух абірус цуралібіу—какъ ты я боязливъ не буду около кабана, т. е. я не боюсь, какъ ты, кабана.

Їушаоан һамаді ерхвіс абірус ну галгаліші—какъ вы, легко взлѣзть не могу я на дерево.

Їула узвіоан укурлѣїні бұ—какъ твои братья ты не еси блѣдный, т. е. ты не блѣденъ, какъ твои братья.

Їура унѣліуїн царілі мутæһлімтіоан—и ты хорошо учишь, какъ другіе ученики.